

بررسی ضروریات و راهکارهای تاریخ شفاهی ایثار و شهادت

فائزه شیرخان^۱

لیلا شیرخان^۲

زهرا علی حکیم^۳

چکیده

این مقاله راهکارهای پیشبرد و اعتلای تاریخ شفاهی ایثار و شهادت را بررسی می‌کند که بیان ضروریات و روش‌های آن اهمیت ویژه‌ای دارد. بنابراین، الگوسازی کاربردی و عملی و قابل دسترس بودن آن برای جوانان نسل‌های آینده، طبق فرمایش مقام معظم رهبری می‌تواند در مقابله با تهاجم، شبیخون و ناتوی فرهنگی تاثیرگذار باشد. حفظ ارزش‌ها و از خودگذشتگی‌های ایثارگران، انتقال آن از نسلی به نسل دیگر است که از کم‌رنگ شدن این مجاهدت‌ها، تحریف و بی‌توجهی جلوگیری می‌کند و موجب نوعی احساس قدردانی، کاهش آلام و تلطیف معنوی در جامعه می‌شود. برای رسیدن به هدف‌های فوق، واقع‌نمایی و واقع‌گرایی در ارائه‌ی تاریخ شفاهی ایثار و شهادت، تکریم ایثارگران و خانواده‌های شهدا، تدوین برنامه‌ی جامع جهت تعمیق و ترویج این فرهنگ در سطح کلان جامعه، نگارش ادبیات دفاع مقدس، استفاده از رسانه‌های ارتباط جمعی و شبکه‌های اجتماعی، راه‌اندازی کتاب‌خانه‌ی دیجیتال تاریخ شفاهی و به کارگیری هنر به عنوان عامل مؤثر در بیان حقایق برای اقشار جامعه و شناسایی نقاط قوت و ضعف، کاستی‌ها و توجه ویژه به نقل شفاهی از طریق فراخوان، مصاحبه، سمینار، کارگاه‌ها، بروشور و ثبت صدای مردم از مهم‌ترین راهکارهای ارائه‌شده است. مطالب ارائه‌شده تلاش نظری برای انسجام بخشیدن به تجارب مناسب جهت احیای فرهنگ انقلاب اسلامی و حفظ دستاوردهای آن که در این عرصه متأسی از آیات و احادیث از قیام عاشورا و ثبت هرچه بهتر نگاره‌ها در تاریخ شفاهی است، خواهد بود.

^۱ - دانشجوی کارشناسی ارشد مهندسی صنایع غذایی، کارشناس تغذیه تهران

^۲ - دبیر تعلیمات دینی، کارشناس ارشد الهیات گرایش ادیان و عرفان

^۳ - کارشناس ارشد الهیات علوم قرآن و حدیث، کارشناس دارالقرآن بنیاد شهید و امور ایثارگران تهران

مقدمه

تاریخ شفاهی یکی از شیوه‌های پژوهش در تاریخ است که وقایع، رویدادها و حوادث تاریخی، براساس دیدگاه‌ها، شنیده‌ها و عملکرد شاهدان، ناظران و فعالان آن بررسی می‌شود. شفاهیات و روایات زبانی مردم که از طریق تعامل دوجانبه، زمانی بین انسان‌ها به صورت رسمی یا غیررسمی ایجاد می‌شود، در قالب‌های مختلف شفاهی و گاه مکتوب حفظ می‌گردد. از این دیدگاه، تنوع منابع شفاهی گزینه‌های متعددی را دربر می‌گیرد که تاریخ شفاهی را می‌توان یکی از اصلی‌ترین آنها به شمار آورد و نکته‌ی مهم اینجاست که تاریخ شفاهی را نمی‌توان در یک چارچوب خاص قرار داد، بلکه می‌توان آن را تکنیکی در خدمت نظام‌های مختلف یا کاربردهای متفاوت دانست. بنابراین، یکی از زمینه‌های مهم استفاده از تاریخ شفاهی، به عنوان یک روش یا ابزار برای استفاده و انتقال خاطرات هشت سال دفاع مقدس به عنوان الگوی ایثار و شهادت است که اگر بتوان از این مورد استفاده کرد جامعه هم از تأثیرات مثبت روحیه‌ی ازخودگذشتگی برخوردار می‌شود و به تبع آن امکان بهره‌مندی جامعه از ذخایر معنوی ایثار و شهادت میسر می‌گردد (سلیمانی، ۱۳۸۹).

اهمیت و ضرورت تحقیق

این موضوع و انتخاب آن بدین جهت اهمیت دارد که «ایثار و شهادت» به عنوان یک پدیده‌ی اجتماعی و دینی علاوه بر اینکه در دوره‌ی معاصر بر ضرورت آن تأکید می‌شود، به لحاظ مصداقی نیز از همان دوران نزول قرآن بر اهمیت آن اشاره شده است، به طوری که واژه‌ی «شهادت» و مشتقات آن ۱۵۰ بار در قرآن کریم آمده و جالب آنکه در فرهنگ قرآنی از شهادت با تعبیر «گواه» یاد شده است که برای نمونه می‌توان به این آیه‌ی شریفه اشاره کرد: «وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْواتاً بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ» (آل عمران / ۱۶۹) البته نپندارید که شهیدان راه خدا مرده‌اند، بلکه زنده به حیات ابدی شده‌اند و در نزد پروردگارشان متنعم خواهند بود. پس با این تفاسیر بهتر می‌توان ضرورت و اهمیت تاریخ شفاهی ایثار و شهادت را در جامعه درک کرد (بهمنی، ا.بی تا).

سؤال‌ها و هدف‌های تحقیق

ما در این پژوهش برای رسیدن به هدف خود و پاسخ‌گویی به مسئله‌ی مورد نظر که همان «بررسی و ارائه‌ی راهکارهای عملی برای تاریخ شفاهی ایثار و شهادت در جامعه» است، سعی می‌کنیم تا با پاسخ‌گویی به دو سؤال اساسی ذیل که تا

حدودی سؤال‌های فرعی پژوهش را نیز شامل می‌شود، مسئله را حل کنیم و بدین ترتیب به هدف‌های کلی عنوان پژوهش و رموز جزئی مورد نظر که در اثنای این سؤال‌ها قرار دارند، دست یابیم. حال این سؤال را بررسی می‌کنیم که: تاریخ شفاهی ایثار و شهادت چیست؟ ابتدا تبیین مفهومی از این واژگان، تحلیل جایگاه آن در دین و رابطه‌ی آن با ارزش‌های متعالی، شاخص‌ها و فضیلت‌ها و ... را ارائه می‌دهیم و نیز در پاسخ به این سؤال که رویکرد، مشکلات تاریخ شفاهی و گسترش تاریخ شفاهی چگونه است، اهم راهکارهای عملیاتی جهت ارتقای چگونگی ثبت تاریخ شفاهی در جامعه را بیان می‌کنیم.

تعریف ایثار و شهادت

ایثار در لغت به معنی برگزیدن، غرض دیگران را بر غرض خویش و منفعت غیر را بر مصلحت خود مقدم داشتن (دهخدا، ۱۳۷۷: ۳۶۸۲) و در اسلام به معنای تلاش، فداکاری، بخشش و اخلاص در راه خدا آمده است که بیانگر رشد و معرفت الهی انسان است و با مفاهیمی همچون شهادت، خیرخواهی و دیگرخواهی همراه است.

شهادت در لغت به معنی گواه و در اصطلاح کسی که درباره‌ی مسئله‌ای گواهی و شهادت بدهد، مطرح است (رضایی به نقل از ابن منظور، ۱۳۷۳: ۱۴۰۵). در این مقاله تلقی ما از ایثار و شهادت، جهاد و کشته شدن در راه خداست.

جایگاه ایثار و شهادت نزد اسلام

بارزترین جلوه‌های ایثار و شهادت در دین تجلی می‌یابد و آن قدر حائز اهمیت است که دین اسلام ایثارگری و شهادت‌طلبی را در راه تعمیق آرمان‌های مذهبی تشویق کرده و بیشتر از هر موضوع دیگری بدان پرداخته است، زیرا در اسلام به کشته شدن آگاهانه در راه خدا که برای گسترش هدف‌های الهی و اسلامی است، بارها تأکید شده است. پس ثبت تاریخ شفاهی ایثار و شهادت در دین اسلام دربردارنده‌ی مجموعه‌ای از آگاهی‌ها، باورها، اعتقادات و اعمالی است که موجب تقرب انسان به عالی‌ترین درجه‌ی کمال، یعنی انتخاب آگاهانه‌ی مرگ در راه خدا می‌شود (فرهنگ عمومی، ۱۳۸۲: ۵۴). یکی از زیباترین جلوه‌های عرفانی قیام امام حسین (ع) و نیز جلوه‌ای که قرآن کریم بسیار بر آن تأکید کرده و در نمودهای مختلف ظاهر گشته است، شهادت در راه خدا و انفاق مال است که آیات بسیاری درباره‌ی آن نازل شده است. اوج ایثار و ازخودگذشتگی را در لیل‌المبیت که امیرمؤمنان، حضرت علی (ع) به جای پیامبر (ص) در بستر ایشان غنودند، می‌توان ملاحظه کرد و خداوند آیه‌ی «وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ ...» (بقره/ ۲۰۷) را

درباره‌ی آن بزرگوار نازل کرد. در سوره‌ی انسان نیز درخشش دیگری از این فداکاری را که ناظر بر اعمال اهل بیت است، می‌بینیم: «وَيُطْعِمُونَ الطَّعَامَ عَلَىٰ حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا * إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللَّهِ ...» (انسان / ۸-۹)

قیام امام حسین (ع) و یاران آن بزرگوار که برگرفته از مکتب آن حضرت است، براساس از خودگذشتگی است. عدم قبول بیعت امام با امویان و از خود گذشتن برای اثبات حقیقت، نمونه‌ی بارز ایثار آن بزرگوار بود. دست‌یابی حضرت ابوالفضل العباس (ع) به آب و نیاشامیدن آن، جان‌فشانی دو تن از یاران امام (ع) در ظهر عاشورا که جهت اقامه‌ی نماز تن خود را سپر بلای آن حضرت ساختند و به شهادت رسیدند، ارادت‌هایی که اصحاب آن حضرت در شب عاشورا ابراز کردند و در روز عاشورا تا زنده بودند نگذاشتند که از بنی‌هاشم وارد میدان کارزار شود و بنی‌هاشم نیز تا زنده بودند نگذاشتند امام (ع) وارد میدان نبرد شود و ... همه نمونه‌هایی از لحظات بی‌مانند ایثار است که در قیام امام حسین (ع) جلوه‌گر شد (تاریخ سیاسی اسلام، ج ۱، ۴۵۱).

تاریخ شفاهی و نقش بازگویی ایثار و شهادت

تاریخ شفاهی، دانش پیچیده‌ای است که برای وصول به حقیقتی همیشه نسبی، ناگزیر از پیمودن راه‌های ناهموار و پیچیده است. هر نسلی به نوبه‌ی خود سنگی برای ایجاد این معبد باشکوه حمل کرده، اما باز هم بنای کلی آن ناتمام مانده است. تاکنون تاریخ به شیوه‌های گوناگون درک شده است؛ از طریق نقاشی‌های به جا مانده بر دیوار غارها یا ابزارهای باقی‌مانده، سنگ‌نوشته‌ها و بناهای بر جای مانده یا مطالعه و بررسی مجسمه‌ها، سکه‌ها، مُهرها، نامه‌ها، کتاب‌های خطی، سفرنامه‌ها و خاطرات و ... تاریخ شفاهی ایثار و شهادت یکی دیگر از روش‌های درک تاریخ از خودگذشتگی است. نوعی شیوه‌ی جمع‌آوری و آماده‌سازی اطلاعات از طریق ضبط و مصاحبه درباره‌ی رویدادهای تاریخی است و قدیمی‌ترین نوع تاریخ است، مربوط به دوره‌ی آغاز اختراع الفباست که از دهه‌ی ۱۹۴۰ با ضبط مطالب روی نوار آغاز شد. تاریخ روایی نه آنچنان بیگانه با فرهنگ ایرانی اسلامی ماست که آن را کاملاً وارداتی بدانیم نه آنچنان خودی که سرمنشأ آن داخلی باشد. وجود افسانه‌هایی که سینه به سینه نقل شده، شاهنامه‌خوانی و از همه مهم‌تر احادیث بسیاری که با کلمه‌ی «قال» آغاز شده مبین روایی بودن تاریخ ماست. تاریخ شفاهی مبتنی بر مصاحبه‌ی رو در رو با تاریخ‌سازان پژوهش‌گر با نقش‌آفرینی و بهره گرفتن از روایات شفاهی به عنوان یک منبع تاریخی، امری همیشگی در تاریخ‌نگاری هر ملتی است، اما در بحث تاریخ شفاهی، مورخ خود منابع را ایجاد می‌کند، وی سؤال‌های خود را با دقت طرح می‌کند و می‌کوشد

خاطرات شخص را درباره‌ی حوادثی که شاهد آن بوده، احیا کند. حافظه‌ی افراد گنجینه‌هایی است که با اسناد مکتوب‌شده‌ی آرشیوها برابری می‌کند و هنر مصاحبه‌گر در طرح سؤال‌های دقیقی است که با بازشنوی تجربه‌های فردی، اطلاعات کاملی از منبع خود کسب می‌کند تا یافته‌های جدید خود را برای آیندگان بر جای بگذارد. در مصاحبه‌ی تاریخی به زوایای دیگر نیز توجه می‌شود و مطالبی رد و بدل می‌گردد که در هیچ منبع دیگری یافت نمی‌شود. بی‌شک، این‌گونه اطلاعات بسیار تازه و ارزنده هستند. اطلاعات شفاهی مطلوب، آن دسته از داده‌هاست که در سایر منابع نوشتاری یا غیرنوشتاری یافت نمی‌شود و هنگامی موضوعیت می‌یابد که منابع اطلاعاتی از ارائه‌ی خبر ناتوان باشند. برای گردآوری، برنامه‌ریزی دقیقی لازم است، باید اطلاعات تکراری نباشد و کاملاً مورد نیاز جامعه‌ی تحقیقاتی باشد. قدم اول، انتخاب شخصیت‌های مناسب است و تسلط مصاحبه‌گر بر موضوع مصاحبه از عوامل مهم تاریخ شفاهی است. بنابراین، انجام مطالعات مقدماتی و طرح سؤال‌های دقیق از مراحل مهم تاریخ شفاهی است. مصاحبه‌گر با سؤال‌های سنجیده، ذهن فرد را احیا و او را به ادامه‌ی بحث تشویق می‌کند، باید نقش او را در جریانات بشناسد و پیوند او را مشخص کند، هر قدر این نقش در تکوین رویداد مذکور مهم‌تر باشد، مصاحبه از نظر مورخان ارزش بیشتری می‌یابد. بدین‌گونه، مورخان از اسناد تاریخ شفاهی ایثار و شهادت به عنوان مدرکی برای درک رخداد‌های تاریخی گذشته استفاده می‌کنند (نیک‌نفس، ۱۳۸۵).

انواع کاربرد تاریخ شفاهی در ایثار و شهادت

در رویدادها از تاریخ شفاهی برای جمع‌آوری اطلاعات استفاده می‌شود؛ به طور مثال، مؤسسه‌های دولتی برای درک تاریخچه‌ی اماکن، سازمان‌ها و برنامه‌های مرتبط با خود، به این طریق اطلاعات مستند شفاهی جمع‌آوری می‌کنند، همچنین در مؤسسه‌های آرشیو، از تاریخ شفاهی برای پر کردن خلأ اطلاعاتی اسناد استفاده می‌شود. مؤسسه‌های خصوصی به وسیله‌ی تاریخ شفاهی، اطلاعاتی را به سفارش مؤسسه‌های دولتی یا خصوصی جمع‌آوری می‌کنند. برنامه‌ی درج‌شده در تاریخ شفاهی را موزه‌ها و جمعیت‌های هنری نیز به اجرا درمی‌آورند، بعضی انجام مصاحبه‌ی تاریخ شفاهی در ایثار و شهادت را به کودکان مدارس آموزش می‌دهند که در حال حاضر همه‌ی این موارد برای ثبت تاریخ شفاهی ایثار و شهادت استفاده می‌شود (همان).

تاریخ شفاهی ایثار و شهادت در ایران و خارج از کشور

در ایران به تاریخ شفاهی ایثار و شهادت به عنوان یک شیوه‌ی تاریخی، توجهی خاص شده است. با وقوع انقلاب اسلامی، بسیاری از وابستگان رژیم گذشته از ایران گریختند و بسیاری از مبارزان و زندانیان سیاسی از زندان آزاد شدند. از طرف دیگر، از هم گسستن قید و بندهایی که بسیاری از آگاهان را به سکوت می‌کشاند، فضای مناسبی برای بیان تجربه‌ها و داشته‌های نهان آنها ایجاد کرده بود. از اینجا بود که بعضی در داخل و خارج از ایران، درصدد مصاحبه با این آگاهان برآمدند. فرصت درخشانی که می‌شد طی آن اتهامات بسیاری را بررسی کرد. بنیاد تاریخ انقلاب اسلامی از معتقدان دست‌اندرکار ضبط مصاحبه‌ی تاریخ شفاهی بود که به منظور تدوین تاریخ انقلاب اسلامی تشکیل شد. دیگر سازمان اسناد اسلامی سابق ایران رسماً از سال ۱۳۷۲ کار خود را آغاز کرد و طی دوازده سال گذشته تاکنون سیصد نفر از شخصیت‌های علمی، فرهنگی، سیاسی و هنری، یک‌هزار ساعت مصاحبه با معاونت فعلی انجام داده‌اند و نیز دفتر ادبیات اسلامی وابسته به سازمان تبلیغات اسلامی و کتاب‌خانه‌ی ملی ایران، مؤسسه‌ی تنظیم آثار و نشر ارزش‌های حضرت امام (ره)، آستان قدس رضوی و موزه‌ی ملی پزشکی را می‌توان نام برد. در خارج از ایران، بخش خاورمیانه، دانشگاه هاروارد، بنیاد مطالعات ایران، مرکز تاریخ شفاهی یهودیان ایرانی، انستیتو بین‌المللی تاریخ اجتماعی آمستردام و ... را می‌توان نام برد (تاریخ شفاهی ایران).

آسیب‌شناسی و مشکلات در تاریخ شفاهی ایثار و شهادت

در آسیب‌شناسی تاریخ شفاهی باید تمام عواملی که مخل و مردودکننده‌ی فرایند ارتباطی است، بررسی، تجزیه و تحلیل کرد؛ همچنین عوامل اقتصادی، فرهنگی و مسائل بین‌المللی که مستقیم یا غیرمستقیم بر آن تأثیر دارند در نظر گرفت، آن را از شیوه‌های اشاعه‌ی نادرست و از جنبه‌های منفی غلو، جعل و گاهی غیرمنطقی بودن دور ساخت و به تبع آن جامعه را از ذخایر معنوی و آثار وجودی فرهنگ ایثار و شهادت بهره‌مند ساخت. همچنین باید از آسیب‌هایی که به اصل و جوهر ایثار و شهادت به واسطه‌ی ترویج نامناسب وارد می‌شود، جلوگیری کرد. به طور کلی، مشکلات در این زمینه عبارتند از: نبودن مراکز تحقیقات تاریخ شفاهی در سطح کشور که برگزاری کارگاه‌ها و نمایشگاه تاریخ راهگشاست. ناآشنایی مراکز دانشگاهی با علم تاریخ و کارکردهای آن (حتی گروه‌های تاریخی در پذیرش افکار جدید مقاومت می‌کنند و از مطرح کردن مواردی که قبلاً در زمینه‌ی آن علم، اطلاعات کمی وجود داشته، می‌ترسند) - عدم ارتباط دانشگاه‌ها با آرشیوها برای کسب اطلاعات بیشتر در زمینه‌ی تاریخ شفاهی و کاربردهای آن - عدم انسجام گروه‌های تاریخی در کشور،

نبود انجمن برای بحث در چنین مواردی به تصمیم فراخوان جمعی و برنامه‌ریزی دقیق نیاز دارد - نبودن کتاب‌خانه‌ی قوی مرکزی در دانشگاه‌ها - بی‌توجهی به نقش مهم مراکز دانشگاهی در زمینه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در مناطق.

نمونه‌هایی از آسیب‌های تاریخ شفاهی ایثار و شهادت عبارت‌ند از:

۱- شیوه‌ی پژوهش: تاریخ شفاهی، مانند هر شیوه‌ی پژوهشی با مشکلات متنوعی روبه‌روست. به طور خاص، در ایران، واقعه از دیدگاه فردی خاص بیان می‌شود که گاهی تحت تأثیر قوه‌ی ادراک‌گزینشی ابراز می‌گردد. این جهت‌گیری را فرد با هر نوع پیشینه‌ی سیاسی یا اعتقادی اعمال می‌کند که بسیار مهم است، وی خود را از هر نوع خطایی مبرا می‌داند و اغلب از موضعی مثبت جریان‌ها را بازگو می‌کند و گاهی شاخ و برگ اضافی به واقعه‌ها می‌دهد که این مورد در زمینه‌ی ایثارگری و ثبت نگاره‌های تاریخ شفاهی اثرگذار است.

۲- از دیگر مشکلات تاریخ شفاهی سن زیاد، ضعف شنوایی و مشکلات جسمی مصاحبه‌شونده است که برقراری ارتباط با آنها را مشکل می‌کند و گاهی آنها از بیان برخی مطالب به دلایل متفاوت خودداری می‌کنند؛ حتی مصاحبه‌کننده نیز با رفتار خود یا اظهار نظر ناشیانه می‌تواند افکار و احساس مصاحبه‌شونده را تحت تأثیر قرار دهد و از محتوای مصاحبه بکاهد.

۳- از انتقادهای اجرای تاریخ شفاهی تعلیم ندیدن مصاحبه‌کنندگان، ناآشنایی با فنون کار و اختصاص نیافتن وقت کافی به تحقیق و پژوهش و تعجیل در انجام کار است. شواهد باید به دقت بررسی شود، گاهی مصاحبه‌شونده به عنوان نماینده‌ی آماری انتخاب شده است و به درک وضعیت ایثارگر یا خانواده‌ی وی توجه ندارد (آذری خاکستر، ۱۳۹۲).

۴- نقش دانشگاه‌ها در آسیب‌شناسی گسترش تاریخ شفاهی: عدم توجه دانشگاه‌ها، ناشناخته ماندن اهمیت این روش در جمع‌آوری و سامان‌دهی منابع اطلاعاتی از موانعی است که سد راه گسترش آن است. شروع ثبت گسترش تاریخ شفاهی در دنیا با دانشگاه‌ها عجین بوده و دانشگاه‌های آمریکا از بنیان ایجاد پروژه‌ها و تشکیل‌دهنده‌ی آرشیوهای بزرگ بوده‌اند. مرکز نگهداری بزرگ و قدیمی اسناد شفاهی در کلمبیا در سال ۱۹۴۸ تأسیس شد، همچنین انجمن بین‌المللی تاریخ شفاهی بیشتر نشست‌های خود را در دانشگاه‌ها برگزار کرده و بسیاری از دانشگاه‌ها در دنیا عضو آن هستند و آخرین نشست آن در سال ۲۰۰۶ به میزبانی دانشگاه سیدنی در استرالیا بوده است، اما هنوز در اول راهند (حسن‌آبادی،

۵- از دست دادن زمان: تأخیر در اندیشه، عمل و فاصله از درک حقایق دفاع مقدس، ایثارگری و جانفشانی و ثبت

خاطرات

۶- انحصاری کردن دفاع مقدس: اختصاص تاریخ شفاهی به قشری از افراد جامعه و دور شدن هنرمندان از این امر

خطیر، از نقل سینه به سینه و منابع مفید می‌کاهد.

۷- تأثیرپذیری تاریخ شفاهی ایثار و شهادت از زمینه‌های سیاسی، اقتصادی و ... ثبت کلی آن از کاستی‌ها متأثر است.

راهکارهای ارتقای تاریخ شفاهی ایثار و شهادت

۱- واقع‌نمایی و واقع‌نگاری در تاریخ شفاهی ایثار و شهادت

در تاریخ شفاهی ایثار و شهادت باید به جوهره‌ی اصلی مفاهیم که همانا از خودگذشتگی است، توجه داشت و عوامل مؤثر بر کاهش کارایی در این حوزه را جست‌وجو کرد. تلاش موجدانه و جمع‌آوری هدفمند حوزه‌ی ایثار و شهادت باید در عینیت‌بخشی به فلسفه‌ی وجودی ایثارگران و شهدا باشد. پرهیز از غلو، جعل غیرعقلانی و تبلیغ کردن آغاز یک روش مناسب است، زیرا تبلیغی که بر اساس صداقت و درستی باشد بر ذهن مخاطبان تأثیر عمیق خواهد گذاشت. در نظرگرفتن ویژگی‌های ذهنی، روحی و روانی مخاطبان در جهت تناسب بین پیام و مخاطب در کنار رفع ارتباطی کمک می‌کند تا مروجان و فرهنگ‌سازان این حوزه در کارشان توفیق یابند. البته این زمانی نهادینه است که موانع و معضلات فرهنگی، اقتصادی و سیاسی جامعه‌ی ما از پیش رو برداشته شود، آنگاه شاهد تقویت تاریخ شفاهی شاهد و ایثارگر به شکل حقیقی و مطلوب خواهیم بود که این همه، به تحولات عمیق در جامعه نیاز دارد تا در آن ضابطه‌مندی، قانون‌گرایی، از خودگذشتگی و آزادمنشی در جای جای زندگی فردی و اجتماعی جامعه نهادینه شود (نورانی، ۱۳۸۸).

۲- تکریم ایثارگران و خانواده‌های شهدا

در دنیا همه‌ی ملت‌ها به جانبازان، سلحشوران و وابستگان آنها به دیده‌ی احترام می‌نگرند، البته شیوه‌های این احترام متفاوت است، ولی نفس عمل یکی است. در کشور ما در چند سال اخیر، آرام آرام شاهد کم‌رنگ شدن تکریم این عزیزان هستیم که این امر به وسیله‌ی یک عامل به وجود نیامده، قطعاً در فرایند زمانی و تحت تأثیر عوامل فرهنگی، اجتماعی،

اقتصادی، همگام با تحولات جهان مطابق عملکرد ضعیف فرهنگ‌سازان حوزه‌ی ایثارگری و شهادت این کم‌رنگی شکل گرفته است. بنابراین، توجه به تکریم خانواده‌ها در ثبت و انتقال نگاره‌ها بسیار مؤثر و مفید می‌باشد (همان).

۳- تدوین برنامه‌ی جامع جهت تعمیق و ترویج تاریخ شفاهی ایثار و شهادت در سطح کلان جامعه

برای ضرورت تدوین، ترویج تاریخ شفاهی و اشاعه‌ی تقدس ایثار و شهادت، کارکردهای مثبت اقتصادی و فرهنگی در سطح کلان جامعه لازم است، کارکردهایی که با نهادینه شدن روحیه‌ی از خودگذشتگی و با در نظر گرفتن نظریات جمع در چنین عرصه‌ی فرهنگی به خوبی انجام‌پذیر است و آنگاه ارجحیت منافع ملی بر منافع فردی و قومی به رسمیت می‌رسد و استفاده از تمام پتانسیل‌ها، به‌ویژه با فراخوان عمومی بسیج و دانشجویان در محیطی مناسب در این زمینه اثرگذار خواهد بود (همان).

۴- نگارش ادبیات دفاع مقدس

نگارش تاریخ شفاهی ادبیات ایثار و شهادت در پایداری و دفاع مقدس

تاریخ شفاهی ادبیات پایداری ایثار و شهادت عبارت است از آثاری که تحت تأثیر شرایطی، چون اختناق و استبداد داخلی، نبود آزادی فردی و اجتماعی، قانون‌گریزی و قانون‌ستیزی با پایگاه‌های قدرت، غضب، سرمایه‌های ملی و فردی و ... شکل می‌گیرد. بنابراین، درون‌مایه‌ی این آثار، مبارزه با بیداد داخلی یا تجاوز بیرونی از همه‌ی حوزه‌های سیاسی، فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و ایستادگی در برابر جریان‌های ضد آزادی است، ولی این مفهوم ایثار و شهادت در انقلاب اسلامی ایران که با یک فاصله‌ی زمانی کوتاه، نوزده ماه جنگ تحمیلی آغاز شد و با پذیرش قطع‌نامه در بیست و هفتم تیرماه ۱۳۶۷ توقف نسبی یافت، همراه با خود جریان نیرومند ایثارگری در حوزه‌ی شعر، قصه، نمایش‌نامه، نقاشی و ... را به وجود آورد که تجربه‌های تازه و بدیع در لابه‌لای شبکه‌ی عظیم فرهنگی آن با خود به همراه داشت. مطالعه‌ی تحلیل، تبیین، بررسی، نقد، شناخت و بازیافت این حادثه‌ی عظیم در همه‌ی ابعاد بایسته و ضروری است (سنگری، ۱۳۸۰). بنابراین، آنچه در خلال این بررسی‌ها به صورت سروده‌ها و نوشته‌ها به کار رفته به نوعی همدلی میهنی یا قومی در برابر تجاوز طبیعی را در پی‌درد که به عنوان ادبیات دفاع مقدس قابل طرح هستند. به عبارتی ساده‌تر، سروده‌ها و نوشته‌هایی که موضوع اصلی آن دعوت مردم به مبارزه و پایداری در برابر متجاوزان بود، با عنوان «ادبیات پایداری/ مقاومت» قابل تقسیم‌بندی است (کاکایی، ۹). ادبیات دفاع مقدس به مجموعه نوشته‌ها و سروده‌هایی گفته می‌شود که درون‌مایه و

موضوع آن به مسائل هشت سال دفاع مقدس و پیامدها و تبعات آن بازمی‌گردد. در نگاهی وسیع می‌توان طیفی گسترده و جغرافیایی فراخ‌تر برای این عنوان تصور کرد، با تکیه بر ویژگی‌های مقدس بودن که قلمرو الهی برای این نوشته‌ها و سروده‌ها تداعی می‌کند (سنگری، ۱۳۸۰، ج ۳: ۵). همچنین مضامینی، از جمله: تشویق به دفاع از سرزمین اسلامی، استفاده از فرهنگ تشیع و نمادهای دینی، مانند: عاشورا، کربلا، امامان معصوم، تقویت روحیه‌ی قهرمانی، لحن آهنگ تند و کوبنده، تصویرپردازی از مقاومت شهرها، تکریم از سربازان و مدافعان و ... را به تصویر کشید. نظر به اینکه جنگ و نوشته‌های مربوط به جنگ نیز اصولاً مقوله‌ای حماسی و خشونت‌بار است، لحن این‌گونه اشعار نیز حماسی است و هدف نهایی، پیروزی بر جهان دشمن است. آثار منظوم یا منثور (نثر مسجع) بدون اینکه در صفحه‌ی کاغذی نوشته شده باشد، سینه به سینه از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌شود و غالباً گویای آداب و رسوم، اعتقادات و نظامات اجتماعی است که به طور کلی «تاریخ شفاهی» نام دارد (روح الامینی، ۱۳۷۴).

۵- تاریخ شفاهی و رسانه‌های ارتباط جمعی و شبکه‌های اجتماعی

ارتقای آگاهی‌ها و باورهای دینی از طریق رسانه‌ها (صدا و سیما)، سازمان‌های مسئول و نهادها که زمینه‌ساز است، آگاهی برای تقویت رفتار مشارکتی مردم، اطلاع از حقوق فردی و اجتماعی، مسئولیت‌پذیری برای ایجاد ارتباط و تعامل جمعی از سوی سازمان بنیاد شهید، دانشگاه‌ها و آموزش و پرورش، نشست‌ها و ایده‌های تخصصی و حمایت از پژوهش‌های علمی و عملیاتی، معرفی شهدا و ایثارگران به عنوان الگوی راستین برای جوانان، استفاده از چهره‌های علمی و اختصاص بخشی از متون دینی و افراد متخصص در جهت تعمیق پیوندهای عمیق بین امت و الگوها از طریق گسترش فرهنگ اصیل ایثار و شهادت و زنده نگه داشتن دستاوردهای دفاع مقدس، این آگاهی امکان‌پذیر است، زیرا همه‌ی رسانه‌ها به تناسب ماهیت، میزان نفوذ، ظرفیت، امکانات، نوع پیام و مخاطب می‌توانند نقش خویش را متناسب با انتظارات ایفا کنند و گام‌های مؤثری در توسعه‌ی فرهنگ و ارزش‌های انقلاب اسلامی و دفاع مقدس بردارند؛ شبکه‌های اجتماعی به شکل گسترش نمادها و سمبل‌های دفاع مقدس در قالب توسعه‌ی نمادها از طریق ساخت یادمان‌های شهدا در مراکز مهم و اصلی شهرها و حتی مراکز آموزشی، بازنگری در زمینه‌ی پوسترها، کتیبه‌ها و فضاسازی فرهنگی و تبلیغی، دیوارنویسی در سطح کشور، حفظ برخی آثار به جا مانده از دفاع مقدس، نام‌گذاری خیابان‌ها و میدان‌ها، مدارس و دانشگاه‌ها به نام شهدا و ایثارگران و ... (بهمنی، [بی‌تا]).

۶- کتابخانه‌ی دیجیتالی تاریخ شفاهی ایثار و شهادت

همراه با دسترسی به سکوه‌های موجود برای مصاحبه‌ی تاریخ شفاهی در محیط دیجیتال، مثل به کارگیری لپ‌تاپ، تلفن‌های هوشمند و دستگاه‌های ضبط دیجیتال که با پیشرفت‌های فناوری با جریان فرهنگی عمومی، مثل سایت‌ها و پیشرفت‌های خاص درهم تنیده‌اند و قطعاً نیز به محبوبیت تاریخ شفاهی کمک می‌کند، ایجاد کتابخانه‌های دیجیتال مرکزی و وبلاگ‌های تاریخ شفاهی می‌توانند به عنوان کتابخانه‌های دیجیتال تاریخ شفاهی ایثار و شهادت مورد استفاده قرار گیرند (هفته‌نامه‌ی تاریخ شفاهی، شماره‌ی ۲۰).

۷- رابطه‌ی هنر و تاریخ شفاهی ایثار و شهادت

هنر یکی از راهکارهای اشاعه‌ی تاریخ شفاهی ایثار و شهادت است. با در نظر گرفتن به کارگیری همه‌ی رسانه‌ها می‌توان منبع بزرگی از تاریخ شفاهی را فراهم آورد. هنر نیز بخش عظیمی از رسانه‌ها را دربر می‌گیرد، از جمله فیلم‌ها، تئاتر و سریال‌ها (کارتون‌ها و مستندهای تلویزیونی)، این رسانه به سبب فراگیر بودن از مؤثرترین عوامل بسط ایثار و شهادت است که مستلزم ایجاد زمینه‌های فرهنگی و هنری بالایی است که علاوه بر جنبه‌های ظاهری به مفاهیم عمیق، همچون ایثار و ... توجه دارد و از هرگونه برخورد سلیقه‌ای و حزبی اجتناب می‌کند. همچنین بودجه و به کارگیری بازیگران متعهد برای فیلم‌های سینمایی مرتبط با این موضوع سهم بسزایی دارد. تئاتر به عنوان نمایش زنده، اجرا در مدارس، دانشگاه‌ها، اداره‌ها، کارخانجات، سایر سازمان‌های خصوصی، مراکز نظامی و حتی در تلویزیون با هدف شناساندن مجاهدت‌های ایثارگران به شکل عینی و ملموس راهگشاست. بخش دیگر هنر در نشریه‌ها و کتاب‌ها، نقاشی، خط، مجسمه‌سازی و ... خلاصه می‌شود. ایجاد سازمانی تبلیغاتی و کارآمد درباره‌ی دفاع مقدس به شکل متمرکز با برنامه‌ریزی دقیق ساختاری و محتوایی با استفاده از نیروهای فکری، هنری و علمی متعهد در این زمینه نیز قابل تأمل است. تجهیزات نظامی رزمندگان، هنرهای دستی آنان، پیشانی‌بندها، عکس‌ها، پوسترها و دست‌نوشته‌ها، کتاب‌ها و اشعار و ساخت ماکت از صحنه‌های نبرد، نقشه‌های عملیاتی خود را بازگو می‌کنند و ... (سایت جامع استان کرمان؛ بهمنی، اَبی‌تا).

۸- تاریخ و نقل شفاهی

کشور ایران فرهنگی شفاهی دارد و وقایع تاریخی، داستان‌ها و افسانه‌ها سینه به سینه در بین اقشار جامعه، ضبط و ثبت شده است. بنابراین، از سنت‌های قومی و محلی برای ترویج فرهنگ ایثار و شهادت می‌توان بهره برد. گسترش تشکلهای

مردمی، شناسایی رزمندگان و بیان خاطرات در میان مردم، مجامع و مساجد و مجالس نه به صورت مقطعی، بلکه هدفمند و مدت‌دار در نقل سینه به سینه در بین مردم بسیار اثرگذار است. استفاده از پرده‌خوانی و نقالی و هر ابزار مفیدی که باعث نقل خاطرات ایثار و شهادت گردد، در تاریخ شفاهی ایثار و شهادت اثرگذار است. (مجموعه مقالات همایش ... تاریخ شفاهی و خاطره‌های شفاهی مکتوب‌شده‌ی ادبی و زندگی‌نامه‌های تذکره‌ای نیز نمونه‌ای از نقل تاریخ شفاهی در این‌باره است).

۹- تاریخ شفاهی و نقش آن مدارس

در این شیوه‌ی خاص، دانش‌آموزان با انجام مصاحبه با فامیل و بزرگان به شجره‌نامه‌ی خانوادگی دست می‌یابند. بنابراین، مصاحبه‌های هدفمند در مدارس می‌تواند علاوه بر روش آموزش شفاهی، عامل شناسایی اسوه‌های ایثار و شهادت باشد انتقال تاریخ شفاهی و تعلیم تاریخ از معلمان خوش‌بیان و کارآزموده در این راه اثرگذار است (حسن‌آبادی، ۱۳۸۸).

نتیجه

تاریخ شفاهی ایثار و شهادت با اندیشه‌ها، الگوهای اخلاقی و رفتاری منبعث از قرآن، روایات و احادیث به شرایط و فضای مناسبی نیاز دارد تا مورد تأمل و شناخت صحیح تمام اقشار جامعه قرار گیرد. در ایجاد فضای مطلوب و اشاعه‌ی این فرهنگ ناب در جامعه، گاهی تصور خانواده‌ها از تربیت فرزندانشان مطابق با فرهنگ ایثار و شهادت‌طلبی دور از واقعیت می‌نماید و فکر می‌کنند این نوع پرورش، مستلزم رعایت هنجارهای بسیاری است که از توان آنها خارج است؛ از این‌رو، به آن کمتر توجه می‌کنند، در صورتی که چنین نیست. فقط رعایت اصول سفارش‌شده در متون دینی اهل بیت (ع) و سیره‌ی عملی ائمه‌ی معصومین (ع)، رهنمودهای امام (ره) و رهبر معظم و شهدا و ایثارگران در این مسیر راهگشاست، البته در این زمینه باید از هرگونه افراط و تفریط اجتناب کرد و نقش سایر نهادها را نیز در نظر گرفت. راهکارهای زیادی وجود دارد که می‌توان از آن در جمع‌آوری آثار به جا مانده از شهدا و ایثارگران بهره گرفت. فقط کافی است زمان جنگ برای ما تداعی شود، از پشت میزها برخیزیم و با احساسی الهی خاص آن زمان، یعنی ایثار به معنای واقعی کلمه این مسئولیت عظیم در تاریخ شفاهی را انجام دهیم، در این زمینه باید به نکاتی دقت داشته باشیم، از جمله معرفی شهدا و ایثارگران به عنوان الگوهای راستین برای جوانان با سازوکارهای مناسب، مانند تبلیغات رسانه‌ای، استفاده از شخصیت‌های علمی و فرهنگی مقبول و نافذ در گفتار و عمل، تربیت مربیانی که تحصیلات آنان در زمینه‌ی تاریخ باشد، ایجاد

محل‌های متناسب و شکل‌گیری انجمن‌های زنجیره‌ای همگون از گروه‌های مرجع تأثیرگذار و تأثیرپذیر در تعامل با یکدیگر در جهت تعمیق پیوندهای عمیق بین امت و الگوهای راستین و از آن طریق گسترش فرهنگ اصیل اسلامی ایرانی و ثبت آثار جوانمردان در تاریخ شفاهی ایثار و شهادت. تأسیس مؤسسه‌های دولتی و نیمه‌دولتی در زمینه‌ی تاریخ شفاهی، مانند: پلیس به علاوه‌ی ده برای نیروی انتظامی و ... اشاعه‌ی تاریخ شفاهی ایثار و شهادت در جامعه با استفاده از نیروهای متعهد باسواد و مسئولیت‌پذیر با درک صحیحی از زمان و اوضاع کنونی در سطوح مختلف نهادها که قادر باشند با بینش واقع‌بینانه و مدیریت همه‌سونگر، با زمینه‌سازی برای این امر بزرگ با جنگ نرم دشمن مقابله کنند و با محتمل دانستن هر اتفاقی بتوانند این روحیه و آمادگی را در هر وضعیتی در هر نسلی حفظ کنند و زیبنده است ترکیب انسانی این نهادها، شامل ایثارگران، خانواده‌های شهدا، نیروهای متعهد مردمی، بانوان، جوانان غیرتمند و تمام افراد جامعه با یک فراخوان بسیجی، دانشجویی و دانش‌آموزی متحد با هم به صورت دسته‌بندی در گروه‌های شغلی از ایثارگران و شهدای گران‌قدر در قشرهای محلی به صورت سرشماری در سیستم‌های کامپیوتری ثبت گردد و شکل کار به گونه‌ای باشد که هر کس در صحنه نبود، فرد دیگری جای او را پر کند. تمام تاریخ شفاهی هشت سال دفاع مقدس و ایثار تمام مبارزان گذشته (ثبت شده در کامپیوتر) که تا همیشه‌ی تاریخ شفاهی زنده‌اند، همان‌طور که خاطرات آنان سینه به سینه تا حال رسیده را باید قدر بدانیم. اتخاذ سیاست‌های تشویقی و حمایت‌های آموزشی و پژوهشی این فرهنگ، مانند سایر فرهنگ‌ها در طی تاریخ دچار تغییراتی شده است که باید همواره پالایش شود تا سنت‌های غلط در آن وارد نشود. شناسایی فرصت‌ها و تهدیدها و آسیب‌های نام‌برده شده، رعایت اعتدال و برخورد با چالش‌ها و موانع و تجلیل از فعالان این عرصه که نقش مؤثری در اشاعه‌ی تاریخ شفاهی ایثار و شهادت دارند و در نهایت، نهادینه‌سازی از ابتدای زندگی در فرایند پرورش اجتماعی، به عنوان بخشی از وظایف خانواده‌ها، نظام آموزشی، نظام ارتباطی و رسانه‌ای گردد. بدیهی است بسیاری از راهکارها که به آن اشاره شد فقط بخشی از آن به وسیله‌ی ارگان‌ها و سازمان‌های مرتبط، به‌خصوص بنیاد شهید و بنیاد حفظ آثار و ارزش‌های دفاع مقدس و انقلاب اسلامی با مشارکت همگانی میسر می‌شود؛ بدین منظور می‌توان برای هر یک از دستگاه‌های ذی‌ربط براساس تقسیم کار و تناسب مأموریت، وظایف خاصی در نظر گرفت. یکی از خصوصیات انسان فراموشی است. غفلت و سرگرم شدن، معمولاً گذشته را از یاد می‌برد، برگزاری ایام خاصی، همچون دفاع مقدس و ... و یادآوری رشادت‌های ایثارگران در آن دوران توانست معادلات جهانی را نسبت به

انقلاب و جنگ تحمیلی ایران بر هم بزند و به تسلیم شدن دشمنان منجر شود. انتقال ارزش‌ها از نسلی به نسل دیگر جزء تاریخ شفاهی فرهنگ ایثار و شهادت در تاریخ یک ملت محسوب می‌شود.

با امعان نظر و بازنگری به جنبش‌ها و حرکت‌هایی که در طی تاریخ و در پهنه‌ی گیتی به وقوع پیوسته، این حقیقت روشن می‌شود که همه‌ی ایثارها از نیازهای فطری نشئت گرفته، گرچه به ظاهر در مظاهر مادی تجلی، عینیت و تبلور یافته و به ظاهر کنترل و تعدیل شده باشد، مانند آتش نهفته به زیر خاکستر در انتظار زمان مقتضی است تا زبانه بکشد و ابرقدرت‌ها را شکست دهد تا آنجا که سیل دشمن را به تحقیر کشانند و قدرت خصم را با قوتشان به تصغیر. بر خویشتن خویش خط بطلان کشیده و با شهادت خود به رضوان الله نائل شوند، زیرا مقصدشان دین الله است. انقلاب شکوهمند و بالنده‌ی اسلامی بر تمام محاسبات نظامی، سیاسی و اقتصادی خط بطلان کشید و صفحه‌ی نوینی در تاریخ جهان گشود و از آنجا که براساس مکتب و مبانی اسلامی به کارمایه‌ی مذهبی تکیه دارد، از چنان جذابیتی برخوردار است که نه تنها رمز تداوم و تثبیت انقلاب در فهم آن نهفته است، بلکه هر روز بر شگفتی‌های آن افزوده می‌شود.

منابع

- قرآن کریم

- «دیجیتالی نمودن تاریخ شفاهی»، هفته‌نامه‌ی تاریخ شفاهی، شماره‌ی ۲۰، آذر ۱۳۹۲، ص ۱.
- آذری خاکستر، غلامرضا (زمستان و بهار ۸۸-۸۹). «اهمیت تاریخ شفاهی سبزوار در مطالعات تاریخی»، در *مجله روزگاران* (گروه تاریخ سازمان آموزش و پرورش خراسان رضوی).
- ادبیات مقاومت، سایت جامع دفاع مقدس استان کرمان.
- بهشتی‌پور، محسن (۱۳۹۱). *سرمشق زندگی*، تهران: مؤسسه خانواده مطهر، صص ۱۵۷-۱۵۹.
- بهمنی، فرانک (بی‌تا). «راهکارهای تقویت فرهنگ ایثار و شهادت در بین دانش‌آموزان و دانشجویان»، در *مجموعه مقالات همایش ملی ایثار و شهادت*، دانشگاه زنجان.
- ابراهیم حسن، حسن (۱۳۶۰). *تاریخ سیاسی اسلام*، ج ۱، ترجمه‌ی ابوالقاسم پاینده، تهران: جاویدان، ص ۴۵۱.
- تاریخ شفاهی ایران. مرکز مطالعات و تحقیقات فرهنگ و ادب پایداری.

- حسن‌آبادی، ابوالفضل (۱۳۸۷). «نقش دانشگاه در گسترش تاریخ شفاهی همراه با ارائه اولین طرح درس شفاهی در ایران»، در همایش تاریخ شفاهی ایران (نخستین: ۱۳۸۵: تهران) مجموعه مقالات نخستین همایش تاریخ شفاهی ایران (شانزدهم اسفند ۱۳۸۵)، تهران: انتشارات سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- حسن‌آبادی، ابوالفضل (۱۳۸۸). «تاریخ شفاهی در مدارس»، ششمین نشست تاریخ شفاهی، اصفهان.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). لغت‌نامه، تهران: دانشگاه تهران.
- رضایی، (۱۳۷۳). راهکارهای ترویج ایثار و شهادت.
- روح‌الامینی، محمود (۱۳۷۴). مبانی جامعه‌شناسی و مردم، ایلات و عشایر، چاپ دوم، انتشارات دانشگاه تهران.
- سلیمانی، مرضیه (۱۳۸۹). «روش‌ها و ارزش‌های تاریخ شفاهی (مجموعه مقالات)، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شماره‌ی ۱۴۶.
- سنگری، محمدرضا (۱۳۸۰). نقد و بررسی ادبیات منظوم دفاع مقدس، ج ۱ و ۳، تهران: پاییزان، چاپ اول.
- فرهنگ عمومی (۱۳۸۲). فصلنامه‌ی فرهنگی - اجتماعی، شماره‌ی ۳۷.
- مجموعه مقالات همایش ملی فرهنگ ایثار و شهادت، «استراتژی نقل سینه به سینه (راهکاری برای معرفی و نهادینه کردن فرهنگ ایثار و شهادت)»، ۱۳۸۹/۰۵/۱۲.
- موسی‌پور، نعمت‌الله (۱۳۹۱). ترویج فرهنگ ایثار و شهادت به کمک برنامه‌ی درسی در دوره‌ی ابتدایی.
- نورانی، حسین (۱۳۸۸). آسیب‌شناسی شیوه‌های ترویج فرهنگ ایثار و شهادت، در سایت فرهنگ ایثار.
- نیک‌نفس، شفیقه سادات (۱۳۸۵). «مقالات تاریخ شفاهی»، در نشریه‌ی گنجینه‌ی اسناد، سال شانزدهم، شماره ۶۴.